

РЕТРОСПЕКТИВА СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

В'ячеслав КОВАЛЬЧУК

ФІЗІОКРАТИ, АБО НА ПІДСТУПАХ ДО ВЕРШИНИ

Новий етап у розвитку економічної думки був представлений **фізіократами**¹, які жили і працювали у Франції. Хоча тут досить активно розвивалися промислові мануфактури та зароджувався капіталізм, до кінця XVIII ст. Франція залишалася аграрною і феодальною країною. Дворянська форма землеволодіння і протекціоністська державна політика стали основним гальмом економічного розвитку та утвердження нових, ринкових відносин. У 50–70-х рр. XVIII ст. у Франції загострилися соціальні антагонізми і економічні суперечності, що вимагали свого негайного розв'язання. Французькі просвітники – Вольтєр, Дідро, Руссо, д'Аламбер, Гельвецій та інші – проголосили старі феодальні порядки неприродними і нерозумними, вимагали їхньої заміни новими, більш гуманними, що відповідають природі людини.

Центр економічних суперечностей у зв'язку з відносною нерозвиненістю промисловості перебував у сільському господарстві і вирішення аграрної проблеми стало основним питанням економіки Франції того періоду. Аграрні проблеми теоретично намагалися розв'язати фізіократи.

Фізіократи – невелика група французьких економістів-теоретиків другої половини XVIII ст., які на основі спільності вчення вперше в історії економічної думки об'єдналися у наукову школу. Школа фізіократів виникла як негативна реакція на меркантилізм, проіснувала усього 22 роки (з 1756 по 1778 р.), але її ідеї широко розповсюдилися в Європі. Великий британський економіст А. Сміт, якого вважають фундатором економічної теорії (політичної економії) як науки, так характеризував вчення фізіократів: “Теорія фізіократів за усіх її недоліків, мабуть, найбільше наближається до істини, ніж будь-яка інша теорія політичної економії з опублікованих досі. Через це вона заслуговує на увагу кожного, хто бажає досліджувати принципи цієї дуже важливої науки. Щоправда, зображаючи працю, що витрачається у землеробстві, як єдину продуктивну працю, вона обстоює, певно, занадто вузькі та обмежені погляди, оскільки визнає, що багатство народів полягає не у непридатних для споживання грошах, а в предметах споживання, які кожного року відтворює праця суспільства, оскільки вона визнає повну свободу єдиним дійсним засобом для забезпечення якомога більших розмірів цього щорічного відтворення, оскільки її вчення, треба думати, з усіх поглядів є так само істинним, як і шляхетним та ліберальним” [4, 202–203].

Економічна школа фізіократів генетично належить до **класичної політичної економії**, її представниками були Ф. Кенé, А. Тюрго, В. Мірабó, В. де Гурне, П. Мерсьє де Ла Рів'єр та інші, але особливий інтерес викликають погляди двох перших – Ф. Кенé

¹ Термін “**фізіократія**” утворений від грецьких слів “physis” – “природа”, і “kratos” – “влада”, що означає “влада природи”.

та А. Тюрго. Фізіократів вперше в історії економічної думки почали називати економістами.

Роль фізіократів полягає в тому, що вони піддали нищівній критиці меркантилізм, принципи якого у Франції мали велике практичне застосування, перенесли центр ваги теоретичних досліджень, за П. Буагільбером¹, зі сфери обігу, де багатство тільки розподіляється, до сфери виробництва, де воно створюється, вперше здійснили аналіз капіталу, чистого продукту і розподілу доходів, поставили проблему продуктивної і непродуктивної праці, започаткували теорію відтворення і теорію корисності. Цим самим вони заклали основу для подальшого наукового аналізу економічних явищ і процесів. Школа фізіократів створила першу в історії політичної економії систематизовану наукову концепцію, тобто економічне вчення. Фізіократи перебували на підступах до вершини наукового пізнання економічної системи.

Обмеженість економічного вчення фізіократів полягає у помилковості його центральної ідеї про сільське господарство як єдиної сфери створення багатства. Такий підхід було зумовлено аграрним характером економіки Франції, певними традиціями вітчизняної політичної економії, зокрема, поглядами П. Буагільбера, що також віддавав перевагу сільському господарству, а також наслідками фінансової авантюри Дж. Лоу². Звідси виник цілий ряд сумнівних теоретичних положень і практичних висновків.

Істотний вплив на подальший розвиток економічної науки виявили сформульовані фізіократами положення про природну закономірність суспільного життя, розвиток економіки за об'єктивними законами, джерело утворення багатства (вартості), яким є не товарний обмін, як це стверджували меркантилісти, а виробництво, розмежування продуктивної і непродуктивної праці, капітал, його структура і роль у суспільному виробництві та відтворенні, господарський кругообіг продукту, пропорційність суспільного відтворення, спадний характер віддачі капіталу у землеробство (закон спадної родючості землі), необхідність утвердження принципів економічного лібералізму.

Ідеї фізіократів знайшли своє продовження у теоріях загальної ринкової рівноваги, граничної корисності благ, граничної віддачі ресурсів, капіталу і відтворення, макро-економічному моделюванні та інших напрямках економічної науки XIX і навіть XX ст.

Фундатором економічної школи фізіократів став **Ф. Кенé** (1694–1774). Економічну програму фізіократів Ф. Кенé виклав у працях *“Загальні принципи економічної політики землеробської держави”* (1758), *“Економічна таблиця”* (1758), *“Природне право”* (1765), *“Китайський деспотизм”* (1767) та деяких інших.

Видатний французький економіст, засновник школи фізіократів **Ф. Кенé** народився у родині дрібного землевласника під Версалем (був восьмим з тринадцяти дітей і рано втратив батька), проте зумів здобути відмінну медичну і юридичну освіту у Паризькому університеті. У 1718 р. Кенé склав іспит на звання лікаря, займався лікарською практикою, був медиком кількох великих вельмож, у 1744 р. одержав вчене звання доктора медицини.

¹ **П'єр Буагільбер** (1646–1714) – фундатор класичної політичної економії у Франції.

² **Шотландський теоретик грошового обігу Дж. Лоу** за протекцією короля Людовіка XV на початку XVIII ст. провів у Франції грошову реформу, змінивши металеві гроші паперовими; значний надлишок паперових грошей в обігу призвів до економічного краху і знецінення усіх фінансових активів, уціліла тільки земельна власність.

Ф. Кенé довго служив придворним лейб-медиком короля Людовіка XV, користувався покровительством всесильної королівської фаворитки маркізи де Помпадур, яка й рекомендувала Ф. Кенé королю як лікаря, за її сприяння він одержав дворянський титул. До кінця життя Ф. Кенé жив на повному пансіоні у Версальському палаці – резиденції французьких королів.

Ф. Кенé написав ряд відомих праць з медицини та біології. Економічними проблемами зайнявся у зрілому віці, коли йому було уже 62 роки, під впливом ідей французьких просвітників-енциклопедистів Дідрó, д'Аламбéра, Мірабó, Гельвécія. Для "Енциклопедії" Дідрó і д'Аламбéра Ф. Кенé написав статті "Фермери", "Зерно", "Населення", "Податки", які стали його першими економічними працями.

Цікаво, що перший наклад книги Ф. Кенé "Економічна таблиця" власноручно віддрукував король Франції Людовік XV, який захоплювався поліграфією. Це свідчить про доволі близькі стосунки Ф. Кенé і короля.

З 1768 р. Ф. Кенé полишив економіку і захопився математичними дослідженнями. Він ніколи не був одруженим і помер одинаком.

В економічній теоретичній системі Ф. Кенé можна виділити кілька основних елементів:

- вчення про "природний порядок";
- вчення про "чистий продукт";
- вчення про капітал;
- "модель" суспільного відтворення (господарського кругообігу).

У **вченні про "природний порядок"** Ф. Кенé виклав філософську платформу економічного світогляду фізіократів. "Природний порядок" полягає у тому, що суспільство підпорядковується природним законам, які є універсальними і незаперечними, вічними і незмінними, встановленими Богом для щастя і блага людей [1, 361].

Основою "природного порядку" у суспільстві є визначення права власності та повага до влади. Проте недостатньо знати про існування "природного порядку", розмірковував Ф. Кенé, його необхідно пізнати, пристосуватися до нього, діяти за його вимогами, тому що він найбільш вигідний для людського роду. Кожна особа зуміє знайти найбільш доцільний і вигідний для неї шлях, дотримуючись "природного порядку". Суть його така, наголошував Ф. Кенé, що приватний інтерес одного ніколи не може бути відокремленим від загального інтересу усіх, а це можливе тільки за повної свободи. "Світ рухається сам собою, – писав Ф. Кенé, – варто тільки надати йому повну свободу".

Концепція "природного порядку" мала велике практичне значення. Ідея вільного природного розвитку руйнувала усю будову старого політичного і економічного режиму Франції. У теоретичному плані вона відобразила природність і об'єктивність економічного життя, яке розвивається за своїми внутрішніми закономірностями.

Іншим центральним елементом економічної наукової системи Ф. Кенé стало його **вчення про "чистий продукт"**, в якому закладена найбільш помилкова і водночас найбільш характерна теза вчення фізіократів.

"Чистий продукт" Ф. Кенé – це надлишок вартості продукту, створеного у землеробстві, над продуктом спожитим (витратами виробництва). "Чистий продукт", як зазначав французький дослідник, утворюється винятково у землеробстві, єдиній

галузі, де вироблене багатство (життєві блага) перевищує вартість споживання. У жодній іншій галузі економіки, на його думку, людська праця нічого не створює, там вона є “непродуктивною” і лише переміщує чи обмінює готовий продукт, як торгівля, або переробляє сировинні матеріали сільського господарства, як промисловість. Переробляти готове, зауважував Ф. Кенé, не значить примножувати його [2, 145].

Ф. Кенé також вважав, що “чистий продукт” створюється не працею самою по собі, а працею у “спілці” із землею, природою. Природа допомагає праці створювати багатство. Оскільки “чистий продукт” є дарунком природи, єдиною його формою фізіократи вважали *земельну ренту*, яку фермери і селяни змушені повністю віддавати земельним власникам у вигляді орендної плати.

Французький теоретик не визнавав існування *прибутку*. Доходи промислових підприємців і ремісників він розглядав як заробітну плату, яку їм виплачують фермери за виконану роботу та послуги. Їхні доходи Ф. Кенé зараховував до витрат виробництва. Виходило, що вартість продукції промисловості дорівнювала витратам її виробництва без будь-якого прибутку. Торговельний прибуток Ф. Кенé взагалі не вважав економічною категорією і розглядав його результатом нееквівалентного обміну та обману покупців.

Фізіократи вперше в економічній науці поставили питання про критерії “продуктивної” праці. **Концепція “продуктивної праці”** Ф. Кенé тісно пов’язана з його вченням про “чистий продукт”. Помилкова теза про те, що “продуктивною” є тільки праця, яка створює “чистий продукт”, тобто лише праця в землеробстві, тоді як у інших галузях економіки праця визнавалася “непродуктивною”, знайшла своє продовження у подальших економічних вченнях¹. Не варто, однак, думати, що фізіократи зневажали промисловість, торгівлю та інші “непродуктивні” галузі; працю у цих галузях вони вважали “безплідною” у тому розумінні, що вона не створює нового багатства.

Важливе наукове значення має **вчення фізіократів про капітал**. На відміну від меркантилістів, які ототожнювали капітал з грошима, фізіократи зосередили дослідження на **продуктивному капіталі**, єдиною формою якого вони вважали капітал, задіяний у сільському господарстві; він застосовується для створення “чистого продукту”.

Проаналізувавши речовий склад продуктивного капіталу, Ф. Кенé поділив його на дві частини залежно від характеру обороту та від способів, якими ці частини входять у вартість річного продукту. Витрати, які у землеробстві повторно здійснюються кожного року (на насіння, добрива та працю), він назвав **“щорічними авансами”**, а витрати на інвентар, робочу худобу, будівлі тощо, які функціонують багато років і передають свою вартість на продукт по частинах, – **“початковими авансами”**².

Варто зазначити, що промисловий і грошовий капітали Ф. Кенé називав “безплідними”.

Чи не найважливішим елементом теоретичної системи Ф. Кенé стала його **теорія кругообігу багатства (теорія суспільного відтворення)**, в якій він висунув і обґрунтував ідею, що багатство (сукупний продукт) рухається по колу між суспільними класами і неперервність цього обігу “дає життя економічному організму”. Ф. Кенé вперше в історії політичної економії ввів поняття “відтворення”, яке він розумів як процес неперервного повторення виробництва та збуту.

¹ Проблема “продуктивної” і “непродуктивної” праці розглядалась у вченнях А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса та деяких інших дослідників.

² Цим самим Ф. Кенé започаткував поділ капіталу на **основний** (“початкові аванси”) та **оборотний** (“щорічні аванси”), але не тільки у землеробстві, а й у всіх галузях матеріального виробництва.

Теорію відтворення і схему (таблицю, як її назвав Кенé) **господарського кругообігу** французький фізіократ розглянув у трактаті “Економічна таблиця”. Тут він показав процес відтворення на прикладі розподілу сукупного річного продукту між трьома класами суспільства: “продуктивним”, до якого зарахував селян і фермерів; *земельних власників*, які одержують “чистий продукт” (король, поміщики, церква); “безплідним”, який охоплював підприємців і найманих працівників у промисловості, ремісників і торгівців, чиновників, міщан і священиків та усіх інших.

Головною проблемою, яку Ф. Кенé вирішував в “Економічній таблиці”, було визначення основних пропорцій, що забезпечують рівноважний розвиток економіки. Він побудував схему реалізації річного продукту і формування передумов для повторення процесу його виробництва, тобто відтворення.

Процес реалізації валового продукту землеробства, який, за уявленнями фізіократів, утворює увесь сукупний продукт суспільства, представлений Ф. Кенé п'ятьма послідовними актами купівлі-продажу, які відбуваються між трьома виділеними суспільними класами. У результаті цього реалізується продукт, призначений для обміну; частина продукту залишається у розпорядженні “продуктивного” класу – харчі і насіння; землевласники одержують “чистий продукт” у формі ренти, витрачають його на закупівлю продовольства у селян і промислової продукції у “безплідного” класу; останній закуповує у селян необхідну йому сировину і продає їм засоби праці; промислова продукція використовується фермерами і селянами для заміщення спожитої частини “первісних авансів” (основного капіталу). Процес реалізації завершився і створив умови для нового циклу виробництва та продовження господарського кругообігу.

“Модель”¹ Ф. Кенé стала першою геніальною спробою показати процес макро-економічного відтворення, виявити його пропорції. І хоча вона побудована на деяких помилкових передумовах (продукт створюється тільки у землеробстві, промисловість та інші галузі матеріального виробництва, крім сільськогосподарського, вважаються “непродуктивними”, “безплідними”, усі доходи обмежуються рентою, або “чистим продуктом”), усе ж це була перша спроба (за Р. Кантильоном, який створив власну, менш досконалу схему) макроекономічного аналізу в історії економічної науки.

Особливе місце серед фізіократів займав **А. Тюрго** (1727–1781), фізіократична система якого була найбільш розвиненою і реально відображала зародження нових економічних відносин, розвиток капіталізму.

Французький державний діяч, філософ-просвітник, видатний економіст **А. Тюрго** народився у багатій аристократичній сім'ї, мав дворянський титул – барона **д'Ольна**. Він закінчив теологічний факультет Сорбонни, однак від духовного сану відмовився, працював чиновником Паризького парламенту, добре знав шість мов, у колі його інтересів були філософія і філологія, юриспруденція і природничі науки, математика і поезія.

На посаді інтенданта (губернатора) у Ліможі А. Тюрго познайомився і зблизився з Ф. Кенé та іншими

¹ Ф. Кенé назвав свою “модель” відтворення схемою (таблицею), але вона має усі ознаки моделі, хоча цей термін почав застосовуватись значно пізніше.

фізіократами¹, особливо подружився з В. де Гурне². Тут він познайомився також з А. Смітом, який у цей час перебував у Франції³. Філософські та економічні погляди А. Тюрго формувалися також під впливом ідей французьких просвітителів Д. Дідро і Ж. Л. д'Аламбера, з якими він співпрацював у "Енциклопедії".

Згодом А. Тюрго став морським міністром, а потім – й генеральним контролером (міністром) фінансів, однак за його антифеодалну реформаторську діяльність король Людовік XVI відправив його у відставку, а проведені ним проринкові реформи було скасовано.

Теоретична доктрина А. Тюрго викладена у його головній праці "Роздуми про створення і розподіл багатства" (1766), представленій у вигляді 100 коротких тез, а також у трактаті "Цінність і гроші" (1789) та деяких інших. А. Тюрго узагальнив фізіократичну систему, розглянув проблеми ціноутворення, вартості і грошей, дав аналіз капіталу і доходів.

Доводячи постійність дії природних законів, А. Тюрго розповсюджував їх вплив і на суспільство, у тому числі й на сферу економіки. Він сформулював один з перших варіантів раціоналістичної теорії суспільного прогресу. Визнаючи роль економічних відносин як одного з факторів прогресу суспільства, А. Тюрго пов'язував різні форми політичного устрою з етапами господарського розвитку. Економічне життя він вважав результатом дії універсальних законів природи і суспільства. У зв'язку з цим А. Тюрго засудив політику протекціонізму, відстоюючи принципи свободи підприємництва і невтручання держави в економічне життя.

Французький фізіократ проголосив землеробство істинним джерелом "чистого продукту", вважаючи, що праця у цій галузі "...є єдиною працею, яка виробляє понад те, що йде на її оплату" [3, 54].

А. Тюрго деталізував трикласову суспільну структуру Ф. Кенé, розподіливши клас фермерів на два – підприємців, які авансують виробництво, вкладаючи "щорічні" і "початкові аванси" (оборотний і основний капітал), і найманих сільськогосподарських працівників, що живуть на заробітну плату. "Безплідний" клас він також поділив на два – капіталістів-підприємців, які отримують прибутки, і найманих робітників, які одержують заробітну плату.

Найманого робітника А. Тюрго характеризує як такого, що позбавлений засобів виробництва, які протистоять йому як чужа власність іншого класу. Відносини між робітниками та підприємцями, на думку А. Тюрго, регулюються законом мінімуму засобів існування, до якого тяжіє заробітна плата. Він вважав, що механізм, який зводить заробітну плату до мінімуму засобів існування найманих робітників, полягає у відставанні попиту на працю від її пропозиції і конкуренції між робітниками.

На відміну від Ф. Кенé, А. Тюрго визнавав **прибуток** особливою формою доходу, хоча й трактував його частиною ренти, а з іншого боку, А. Тюрго вважав прибуток

¹ Цікаво, що А. Тюрго не вважав себе ні учнем, ні послідовником Ф. Кенé, заперечував будь-яку свою причетність до "секти", як він називав гурток фізіократів, водночас творчий доробок і практичні справи свідчать про належність його поглядів саме до фізіократичного вчення.

² Вважається, що саме В. де Гурне, близький друг А. Тюрго, сформулював принцип економічного лібералізму, пов'язаний з ідеєю повної економічної свободи, – "**laissez faire, laissez passer**", що буквально означає "хай все йде, як йде". Це стало відомо з статті "Похвальне слово Венсану де Гурне" (1759), опублікованої після смерті В. де Гурне його другом А. Тюрго.

³ Пізніше А. Сміт назве А. Тюрго своїм учителем.

також винагородою підприємцям за їхні виробничі турботи, працю, здібності і ризик. Він допускав поряд з промисловим прибутком існування й торговельного прибутку.

А. Тюрго помітив тяжіння прибутку, ренти і процента, який він також трактував частиною ренти, до рівноважної (середньої) величини, однак розвинути цю ідею йому завадила відома обмеженість фізіократичного вчення про “чистий продукт”.

Капітал А. Тюрго визначав “нагромадженою цінністю” і намагався виявити суть і способи його зростання. Однак основною формою капіталу він усе ж вважав землеробський капітал, а основною формою доходу – земельну ренту.

А. Тюрго не сприйняв теорію трудової вартості, започаткувавши основи **теорії корисності**. Він розрізняв суб’єктивну і об’єктивну цінність товарів: *суб’єктивну цінність* розумів як оцінку блага її власником, а *об’єктивну цінність* як таку, що встановлюється ринком, – залежно від співвідношення попиту і пропозиції. Цінність (вартість) кожного блага, яке обмінюється, як зазначав А. Тюрго, не має іншого виміру, крім потреби у ньому, бажання його мати та домовленості сторін, що є “...вираженням міри оцінки, яку людина дає предметам своїх бажань” [3, 98].

Таким чином, основою вартості блага, на думку А. Тюрго, є його корисність, яка суб’єктивно визначається покупцями і продавцями. Ці суб’єктивні оцінки під впливом конкуренції перетворюються у ринкові ціни, які визнають і покупці, і продавці. Такі ідеї дають підставу зарахувати А. Тюрго до найперших попередників **маржиналізму** (теорії граничної корисності благ).

Значною заслугою А. Тюрго стала розробка ним “закону зменшення землеробського продукту”, за яким зростання витрат праці на землі призводить до того, що кожна наступна одиниця праці виявляється менш продуктивною. Це означає, що А. Тюрго сформулював **закон спадної родючості землі**, який згодом став основою розробки більш універсального економічного закону – **закону спадної віддачі ресурсів**.

А. Тюрго завершив економічну теорію фізіократів, визначив шляхи подальшого розвитку політичної економії, які реалізувалися уже у вченні А. Сміта.

Література

1. Кенз Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кенз. – М. : Соцэкгиз, 1969.
2. Кенз Ф. Физиократия / Ф. Кенз // 25 ключевых книг по экономике. – Пермь : Урал-ЛТД, 1999.
3. Тюрго А. Избранные экономические произведения / А. Тюрго. – М. : Соцэкгиз, 1969.
4. Історія економічних учень : підруч. / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2004. – С. 187–203.
5. Ковальчук В. М. Ретроспектива світової економічної думки / В. М. Ковальчук, М. І. Сарай. – Тернопіль : Астон, 2006. – С. 105–113.
6. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008. – С. 326–331.

Редакція отримала матеріал 26 вересня 2011 р.